

Izvorni znanstveni rad

UDK 340.12

168.522

Primljeno: 1. svibnja 2011.

Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (II): u modernom i u suvremenom ključu*

IVAN PADJEN**

Sažetak

Problem studije sažet je u pitanju: kako se pravo kao skup mjerila djelovanja i način rasuđivanja odnosi prema politici, ekonomiji i kulturi? Pristup problemu je praktičan i instrumentalan radije nego teorijski i sam sebi svrhom. Cilj je ocjena predmeta istraživanja radi olakšavanja njegove promjene prema temeljnim vrijednostima istraživanja. S obzirom na to da su te vrijednosti postulirane stipulativnom definicijom prava, koja implicira odnose prava spram politike, ekonomije i čak kulture, može se činiti da pristup ne rješava problem, nego ga nedopustivo trivijalizira. Zagovarani pristup ipak može biti valjan ako je stipulirana definicija prava dovoljno integralna, tj. uključiva. U tu svrhu studija pokušava povezati u stipuliranu definiciju prava tri velike filozofijske tradicije, koje su još uvijek nosive – i utoliko ključevi – za suvremene doktrine i kulture. U klasičnom (ontologijskom) ključu (koji je analiziran u prvom dijelu studije) pravo se poima kao ustanovljujuća i ispravljajuća strana cjeline sastavljene od politike, ekonomije, prava i religije – potonje kao središta kulture. U modernom (epistemologijskom) ključu (analiziranom u drugom dijelu studije) ideje prava su u rasponu od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke. U suvremenom (jezičnom) ključu pravo, koje ustanovljuje čak religiju, može biti shvaćeno samo iz kulture – uključiv politiku i ekonomiju – u koju je utkano. Tri se tradicije najznačajnije razlikuju u pogledima na dodir razuma i djela. Za razliku od klasične tradicije, koja priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, dočim su u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Trostruko rješenje problema istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulira-

* Prinos znanstvenoistraživačkom projektu “Pravni sistem: temeljni problemi” poduprtom od Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

** *Ivan Padjen*, redoviti profesor prava, znanstveni savjetnik politologije, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, honorarni profesor Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

ne definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, stipulativna definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava. Međutim, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana, parohijalan je ili čak neprijateljski.

Ključne riječi: pravo, politika, ekonomija i kultura, društvene i humanističke znanosti, sveučilište

Dagu Strpiću

4. Moderna filozofija

Modernom filozofijom ovdje se, slijedeći historije filozofije (npr. Copleston, 1960: IV, 13-73; Wuchterl, 1977: 320 f), naziva ona koja pretpostavlja spoznajnoteorijski “zaokret”. Ako se kao središnja filozofijska disciplina ustanovljuje epistemologija (spoznajna teorija, gnoseologija), po kojoj se svijet dijeli na unutarnji, koji je spoznatljiv, i vanjski, koji je nespoznatljiv (v. Le Roy Finch, 1976), povijesno nastaje Descartesovom upotrebom introspekcije (1951), koju je bio pronašao Aurelije Augustin (2010). No ovdje se moderna filozofija drži pojmom koji je spoznajno koristan za opis i usporedbu skupova ideja bez obzira na to u kojemu su povijesnom kontekstu nastale (v. dio 2.2.).

4.1. Pretpostavke

Moderna poimanja prava i odnosa prava s politikom, ekonomijom i kulturom variraju unutar niza sadržajno bliskih, ali logično neovisnih pretpostavki spoznajnoteorijskog “zaokreta”. Iz mnoštva pretpostavki ovdje su kao tipične izdvojene one koje su korisne za razumijevanje u prvom redu učenih pravnih disciplina (v. 4.2.2.-4.2.4.) kako su one protumačene od novokantovskih teorija prava, nar. one Hansa Kelsena (npr. 1942; 1961; 1973), koje su imale najveći utjecaj na razvoj teorije prava u Hrvatskoj (a također i u drugim jugoslavenskim republikama).

4.1.1. Unutarnje i vanjsko

Descartesova metoda korjenite dvojbe zanijekala je sam temelj dotadašnje filozofije, te na njegovo mjesto postavila introspekciju, koja je kao temeljna metoda opravdana ako doista imamo urođene ideje iz kojih je moguće izvesti teorijske i praktične sudove. Njegova pretpostavka da su njegove vlastite ideje, dostupne samo njemu, na neki način univerzalne bila je osporena od empirista, koji drže da su sve ideje proizvod iskustva (npr. Hume, 1984: 45 [Intr.]). Neka vrsta dualizma, no još izraženije spoznajnoteorijske naravi, ipak je zadržana. Tako su, po Humeu, svi predmeti

znanja ili činjenice (*matters of fact*) ili odnosi među idejama (Hume, 1951: 26, 36 ff). Nijekanje pouzdanosti znanja o vanjskom svijetu osudilo je i Humea na solipizam. Tu je posljedicu ipak izbjegao tako što se na kraju opredijelio za “vulgarno stajalište” da su naši osjeti doista predmeti (Hume, 1984: 261 [I.IV.2]). U Kantovoj sintezi racionalizma i empirizma moguća je spoznaja samo onoga što je pojavno, a ne i onoga što nadilazi iskustvo te je teorijski sporno, tj. noumenon ili stvar po sebi (1984: 133 i d. [KrV A 236, B 295]).

Metodička dvojba isključuje mogućnost da se definicijom odredi bit ili da se o predmetu bilo što kaže. Stoga su definicije moguće samo kao leksikalne, tj. opisi upotreba riječi, npr. riječi “šešir” od proizvođača tog predmeta, ili stipulativne, tj. propisi, npr. te iste riječi u propisima o proizvodnji šešira (nar. Robinson, 1950). Tako je, slijedeći spoznajnoteorijski “zaokret”, dopušteno da znanstvenik odredi značenje izraza “pravo” te njegov odnos s izrazima kao što su “politika”, “ekonomija” i “kultura” kako mu drago (usp. Visković, 1981: 18-23). No to ipak nije tako. Kao što je već istaknuto, odredba svakoga od navedenih izraza dijelom određuje svaki drugi, a sve njih u krajnjoj instanci određuje uobičajena upotreba drugih njima bliških izraza (dijelovi 2.1. i 2.1.3.). Sam spoznajnoteorijski zaokret uključuje niz metodičkih odredbi, pa dakle i ograničenja definicija, koje će biti razmotrene u idućim dijelovima (4.1.2.-4.1.7.).

4.1.2. *Duh i tijelo*

Po Descartesovu učenju, odnosno kartezijanizmu, koje je Gilbert Ryle nazvao službenim učenjem što ga prihvaća većina filozofa, psihologa i teologa, svako je ljudsko biće tijelo i duh. Pritom je ljudsko tijelo u prostoru i predmetom zakona mehanike koji ravnaju drugim tijelima u prostoru te može biti promatrano od vanjskih promatrača. Za razliku od toga ljudski duh nije u prostoru te ne može biti promatran od vanjskih promatrača, nego je privatni (1949: 13). Tako i pravo, koje da bi postojalo mora biti objavljeno (Akvinski, 1990: 134-135 [pit. 90, čl. 4]; Hobbes, 2004: 184-185 [XXVI. 8]), postaje u najmanju ruku kandidatom za pripadnost i svijetu duha i svijetu tijela, točnije, za predmet koji je s jednoga spoznajnog stajališta dio ljudskog duha, a s drugog dio ljudske prirode, bilo one netaknute bilo one od ljudi prerađene.

Službeno učenje usložnjava se nastankom psihologije kao znanosti. Protivno naslijeđenom objašnjenju da psihologija nastaje tako što se, poput većine modernih znanosti, osamostaljuje – i to posljednja među njima (krajem 19. stoljeća) – od filozofije, ona nastaje tako što filozofija povlači oštru razliku između logičkog, tj. mogućih oblika misli, i psihologijskog, tj. mišljenja kao iskustvene danosti (npr. Carl, 1994; Reed, 1997: 186-18) i povlači se u logicizam. Dakle, filozofija je ta koja prepušta svoj najvažniji dio, tj. dušu (*soul*) kao ono što drži misli i osjete zajedno,

psihologiji, koja ga odmah dijeli u tri odvojena dijela, naime svijest (*mind*), podsvjesno i tijelo (Reed, 1997: 217-219).

Tako spoznajnoteorijski zaokret prividno pruža raznovrsnu građu za odredbe prava – a jednako tako i politike, ekonomije i kulture – kao idealnog i/ili psihičkog i/ili fizičkog predmeta i/ili podvrste svakoga od tih predmeta.

4.1.3. *Misao i jezik*

Da bi duh bio odvojen od tijela, mora biti odvojen i od jezika. Stoga se zapadno zdravorazumsko poimanje odnosa iskustva, misli i jezika, koje je nastalo još u anti-ci, zaoštava. Po tom poimanju, svatko od nas prvo sam za sebe, tj. neovisno o drugima, spoznaje sastojke osjetilno dostupnog svijeta; zatim apstrakcijom, na temelju uređene sposobnosti logičkog mišljenja, shvaća ontologijski sastav svijeta; potom konvencionalnim znakovima označava sastojke tako shvaćenog svijeta i predočava ih povezivanjem znakova; napokon to što je spoznao tako povezanim znakovima priopćava drugim ljudima. Moderna filozofija izloženo poimanje zaoštava u dva pogleda: prvo, svatko stječe svoje znanje prije i neovisno o jeziku (v. Descartes, 1951); s obzirom na to da svatko može stvoriti svoj vlastiti – “privatni” – jezik (v. Locke, 1960 [II.2.2; cf. III.2, 8, i III.2, 2]). Otuda i dodatni izvor solipsizma modernog poimanja odnosa iskustva, misli i jezika kako je ono zaoštrojeno u modernoj filozofiji: kako može pojedinac, koji je već sam stekao sigurno znanje, steći tako sigurno znanje i o tome da drugi povezuju s riječima ona ista neposredna značenja, tj. one iste unutarduševne predodžbe koje s tim riječima povezuje on sam? (Apel, 1980: 461-463). Odvajanje duha od jezika pojavljuje se u pravu, a time i u učenim pravnim disciplinama kao dilema: je li ono, počev s pojedinim pravnim pravilom, ono što je rečeno ili ono što je mišljeno? (npr. Visković, 1989: 71-78). U društvenim znanostima, pa tako i u onima čiji je predmet pravo, pojavljuje se dilema: je li pravo kao jezični predmet nešto različito od prava kao idealnog i/ili psihičkog i/ili fizičkog predmeta ili je s njim spojeno?

4.1.4. *Uzrokovanje i opravdanje*

Kartezijanizam je teško spojiv s aristotelijanskim razlikovanjem četiriju vrsta uzroka, primjerice da je kipu tvarni uzrok (*causa materialis*) glina, oblikovni uzrok (*causa formalis*) izgled, pokretni uzrok (*causa efficiens*) kiparenje i svršni uzrok (*causa finalis*) nakana (Aristotel, 1992: 7 [983a27-32]; Wallace, 1972: I, 15). Po modernoj filozofiji, nar. nakon Kanta, tijelo, tj. priroda može biti podložno samo pokretnim uzrocima, koji se počinju držati uzrocima naprosto, i to tako da je svaka pojava i uzrok i posljedica drugih pojava, za razliku od duha koji slobodan te može slobodno birati svoje svrhe (v. Kant, 1984: 217 [A 444, B 472]; Wallace, 1972: II, 70-75); tvarna i oblikovna uzročnost preostaju samo u tragovima, i to tvarna kao podaci dobiveni iskustvom, a oblikovna kao pojam (v. Kant, 1984: 33 [A 20, B 34]).

Tako je i pravo u mjeri u kojoj je spoznato kao dio prirode podvrgnuto uzročnosti, a u mjeri u kojoj je spoznato kao dio ljudskog duha slobodno. Otuda u rasuđivanju *unutar* prava razlikovanje uzročnosti, npr. je li netko svojim udarcem drugoga teško ranio, i krivnje, npr. je li to učinio namjerno ili nehajno ili bez ikakve krivnje (npr. Novoselec, 2004: 148-157, 203-265). Otuda u rasuđivanju *o* pravu razlika između dviju vrsta mjerila (kriterija) pravnosti. Prvu vrstu čine iskustvena ili sintetička mjerila pravnosti. Po njima je mjerilo djelovanja (pravilo, vrijednost, načelo) pozitivnog prava ili skup takvih mjerila (nar. pravni sistem) pravno, odnosno pravan po svojoj učinkovitosti, u tom smislu da adresati mjerila (fizičke i pravne osobe) djeluju u skladu s mjerilom, odnosno skupom i/ili po svojoj prihvaćenosti, u tom smislu da adresati drže da je mjerilo, odnosno skup valjan (vrijedi, važi, obvezuje), iako možda neučinkovit. Drugu vrstu čine pojmovna ili analitička mjerila djelovanja. Po njima je mjerilo djelovanja pozitivnog prava ili skup takvih mjerila pravno, odnosno pravan po svojoj valjanosti (vrijednosti, važenju, obveznosti), u tom smislu da je u skladu s drugim mjerilom djelovanja ili skupom takvih mjerila, bilo pozitivnopravnim (npr. u skladu s ustavnim mjerilom o tome što su i kako nastaju izvori prava; u skladu s međunarodnim pravom) bilo izvanpozitivnopravnim, u pravilu moralnim, koji opet može biti mjerilo ili skup relativnog, odnosno pozitivnog morala (npr. judejskog, kršćanskog) ili apsolutnog morala, odnosno umnog ili prirodnog zakona (usp. Visković, 1981: 254-287; Padjen, 1988d: 21-23).

Tvarni uzrok prikriveno postaje mjerilom pravnosti po kojemu neko mjerilo djelovanja, da bi uopće moglo biti pravnim, mora biti dostupno osjetilima, tj. objavljeno (nar. Hobbes, 2004: 184-185 [26.12]; Fuller, 1969: 49-51; v. Padjen, 1976, 1977). Oblikovni uzrok prikriveno postaje mjerilom pravnosti po kojemu bi apstraktna shema pravnog mjerila, npr. pravnog pravila, bila pretpostavka razumijevanja iskustvenih podataka, čak i kad ih čini tekst kao što je to zakon, kao pravnog pravila (v. Gadamer, 1978: 325 ff; Padjen, 1984: 26; 1988b: 145-146).

4.1.5. *Teorijsko i praktično*

Sam Descartes ograničio je svoju metodičku skepsu na izvođenje teorijskih sudova, a za područje prakse razvio je maksime privremenog morala koje su mu omogućile da u praktičnom životu bude odlučan (Pažanin, 1983: 127 ff). Metodičku je dvojbu na praktične sudove protegnuo empirizam, koji rezultira naturalističkim scijentizmom. Ima dvije glavne tvrdnje.

Prva je da samo znanost, koja je zaokupljena činjenicama, koje opisuje i objavljuje, pruža objektivna, tj. intersubjektivno valjana znanja. Znanstveno je znanje teorijsko. Iz njega je istisnuta teologija, širi se matematika i prirodoslovlje, po njihovom obrascu nastaju teorijske znanosti o društvu i čovjeku, od sociologije do muzikologije (v. Lobkowicz, 1967).

Druga je tvrdnja tzv. Humeova giljotina, tj. tvrdnja da iz opisnih premisa, tj. iz iskaza, odnosno sudova koji opisuju neke, bilo prirodne bilo društvene činjenice, ne može slijediti propisni zaključak (Hume, 1984: 521 [III.I.2]). Opisi su istiniti ili neistiniti, propisi nemaju istinosnu vrijednost, nego su valjani (vrijedni, važeći, obvezatni) ili nisu valjani (von Wright, 1963: 2 f). Izvod iz Humeove giljotine jest Mooreova kritika tzv. naturalističke pogreške. Po Mooreu, takvu pogrešku čine etički nauci koji pokušavaju etičko dobro, koje je intrinzično, tj. dobro po sebi (za razliku od instrumentalno dobrog, koje je dobro jer služi nekoj svrsi izvan samog sebe) odrediti kao neko prirodno svojstvo (npr. koje određuju da je dobro ono što proizvodi zadovoljstvo ili ono što se želi ili hoće), jer je etičko dobro jednostavno, neodredivo, nerazlučivo i neprirodno svojstvo (za razliku od prirodnih svojstava, kao što je neka boja ili duševno stanje) (Moore, 1963: 9).

Na izložene tvrdnje nadovezuju se još neke. Treće, razum može odrediti samo sredstva, a ne i ciljeve (nar. Hume, 1984: 462 [II.III.3]), što znači da je racionalnost isključivo instrumentalna (v. Nathanson, 1994: 17-35). Četvrto, na znanosti nije moguće utemeljiti normativnu etiku, tj. filozofiju morala, koja predlaže ili nastoji opravdati to što treba da bude, što znači da moralni i drugi propisi, uključujući moralne obveze, pripadaju području neobvezatne subjektivnosti. Zbog istog razloga filozofija politike, čiji je središnji problem politička obveza, tj. moralna obveza spram političke zajednice (npr. Chapman, 2009: 148 f), neprimjereno je moraliziranje politike (Macpherson, 1967: 84-85). Filozofija politike moguća je još samo kao promišljanje tehnike vladanja (Basta, 1983; v. Machiavelli, 1998), pa je stoga izraz politička obveza metafora za korist od političke lojalnosti. Zbog tih razloga praktično rasuđivanje (v. dio 3.1.) ne može biti izvorom znanja i ostaje još samo govorničkom vještinom (v. npr. Perelman, 1979: 1 ff). Peto, to isto mora vrijediti i za pravno rasuđivanje, uključujući pravne propise i pravne obveze (v. dalje dio 4.1.7).

4.1.6. Modeli i idealtipovi

Načini spoznavanja “tijela”, tj. onoga što je uzrokovano, pa time nije slobodno, kao što su to pojave nežive prirode, i “duha”, tj. onoga što je slobodno, a time i opravdano ili skrivljeno, kao što su to čovjekove namjere, vode i spoznajama sastavljenima od različitih pojmova. Pritom su načini spoznavanja pojava, a ne predmeti sami po sebi, ti koji određuju kojim će pojmovima biti oblikovana spoznaja. Tako spoznaje jedne te iste pojave mogu biti oblikovane različitim vrstama pojmova. Primjerice, prometna nesreća može biti objašnjena kao dio u načelu beskonačnog uzročno-posljedičnog lanca pojava (sudar ← gubitak kontrole nad vozilom ← uživanje alkohola ← uzrujanost zbog sukoba na poslu ← neprospavana noć itd.). No te iste pojave mogu biti pripisane (ubrojene, uračunate) samom vozaču kao njihovu konačnom

uzroku (znao je da mu škodi, ali je ipak pio), te on za njih može biti okrivljen i osuđen. Po istom obrascu moguće je iste podatke o nasilnom ponašanju skupine ljudi, npr. genocid, pripisati bilo njihovoj fiziologiji ili njihovoj kulturi bilo njima samima kao konačnim uzrocima (v. nar. Kelsen, 1942).

Čisti pojmovi o prirodnim pojavama su modeli, čisti pojmovi o duhovnim pojavama su idealtipovi. Zajednički su im sljedeći metodički uvjeti koji omogućavaju spoznaju. Prvo, izbor predmeta istraživanja određen je interesom. S obzirom na to da su prirodne znanosti vođene interesom za tim što je njihovim predmetima zajedničko, važno je da spoznaje prirodnih znanosti imaju važnost općih zakona. S obzirom na to da su društvene znanosti vođene interesom za “spoznaju povijesnih pojava u njihovoj konkretnosti, opći (su) zakoni, budući da su sadržajno najprazniji, i najbezvredniji” (Weber, 1986: 51). Drugo, ograničenje poriva za spoznajom na određene strane zbilje. Zbog toga “(č)ak i s najobuhvatnijim poznavanjem svih zakona što ga je moguće zamisliti stajali bismo zbunjeni pred pitanjem: kako je uopće moguće uzročno razjašnjenje neke pojedinačne činjenice – budući da se ne može zamisliti da je već sam opis najmanjeg isječka zbilje iscrpan” (*ibid.*: 49). Treće, preslaganje prvotnog predmeta spoznaje u manipulirani odsječak zbilje, pri čemu manipulacija služi kao pomoćno sredstvo spoznaje (Saegesser, 1975: 159). Pritom idealtip služi tome da se izmjeri u kojemu stupnju zbilja odstupa od konstruiranog sklopa, dočim je za model nužno da mu se danosti na koje se odnosi što više približavaju. Tako je model primjeren zbilji, dočim je zbilja mjerena idealtipom (*ibid.*: 171). Prema tome, um prirodoznanstvenika funkcionira zemaljski, a društvenoznanstvenika božanski, baš kao u sljedećoj usporedbi:

... mjerilo ljudskog uma su stvari, pa stoga pojam čovjeka nije istinit zbog samoga sebe, nego je istinit zbog toga što je u skladu sa stvarima; zato što stvar postoji, odnosno ne postoji, mišljenje je istinito, odnosno pogrešno. Međutim, božanski um je mjerilo stvari, jer svaka je stvar utoliko istinita, ukoliko oponaša božanski um... (Akvinski, 1990: pit. 93, čl. 1)

4.1.7. Primjena i stvaranje

Po Kantu, supsumcija, tj. rasuđivanje, izlazak je iz pojma, koji je po njemu uvijek nešto univerzalno što služi kao pravilo, na potpuno drugu razinu, naime, na razinu zora (*Anschauung*), koji je uvijek nešto osjetilno. Detaljno:

Ako se razum uopće proglasi kao moć pravila, onda je rasudna snaga moć supsumiranja pod pravila, tj. razlikovanja stoji li što pod danim pravilom (casus datae legis) ili ne.. Opća logika ne sadrži nikakve propise za rasudnu snagu i ne može ih sadržavati...

Kad bi ona dakle htjela općenito pokazati, kako bi trebalo supsumirati pod ova pravila, tj. razlikovati, je li što podvrgnuto njima ili ne, onda ona to ne bi mogla

drukčije nego opet samo pomoću nekog pravila... Ni jedno pravilo, koje bi mu se propisalo, nije u nedostatku takvoga prirodnog dara sigurno od zloupotrebe. Stoga liječnik, sudac ili državnik može imati u glavi mnogo lijepih patologijskih, jurističkih ili političkih primjera [pravila¹ – op. I. P.], i to u takvome stupnju da bi sam u tome mogao postati temeljit učitelj, ali će ipak u njihovoj primjeni lako pogriješiti. (Kant, 1984: 85 [A 133, B 172])

Iz citiranog Kantova stajališta slijedi da pravna znanost može izučavati samo opća pravila, ali ne i njihovu primjenu, koja pretpostavlja talent te uvježbavanje na primjerima. Stoga je pravičnost (v. Aristotel, 1982: 111 [1137a32-35]) za Kanta ni-jema boginja (1977c [MS 234]). U skladu s citiranim stajalištem, koje se nastavlja ocjenom da primjeri donekle štetno djeluju na razumsku spoznaju (Kant, 1984: 85 [A 133, B 172]), iz njemačkoga sveučilišnog obrazovanja isključena je tzv. praktična jurisprudencija (Schroeder, 1979), a matica njemačke pravne znanosti, čiji je vrhunac slobodnopravni pokret (v. Pokrovac, 1995), razapeta je između uvjerenja da suci primjenjuju i uvjerenja da stvaraju pravo. Na tom tragu kasni Hans Kelsen drži ne samo da je svaki čin primjene prava uvijek i čin njegova stvaranja nego i da u međusobnome logičnom odnosu mogu biti samo opće pravne norme nejednakog opsega (ili, još uže, odnosi između opisa tih normi – Joergensen, 1937-1938) – uslijed čega je ocjena ustavnosti ili zakonitosti propisa logička operacija; za razliku od toga, opća pravna norma, npr. ona zakonska, i pojedinačna pravna norma koja je stvorena na temelju opće, npr. ona sudska, nisu u logičnom odnosu – uslijed čega ocjena zakonitosti presude ili upravnog akta nije logička operacija (1973: 246-247; Weinberger, 1982: 109, 113, 121). Carl Schmitt, sa svojim tezama da je pravo odluka, a ne norma (2001: 104-105) te da je suveren onaj tko odlučuje o izvanrednom stanju (*ibid.*: 91), koje suprotstavlja izravno učenjima mladog Kelsena o pravu kao normi i pravnoj naravi države, ne razlikuje se kakvoćom od teza kasnog Kelsena, a možda ni mladoga. Ma koja bila prevratnička nakana izvorno upisana ili naknadno učitana u jedanaestu tezu o Feuerbachu, “Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se izmijeni” (Marx, 1967: 339), mogao ju je napisati i sam

¹ *Regeln* (Kant, 1977a: 185); *pravila* (Kant, 1970: 150); *rules* (Kant, 1965: 178). Sonnenfeldova pogreška u prijevodu izraza *Regeln* izrazom *primjeri* (Kant, 1984: 85) umjesto *pravila*, i Ladanova pogreška u prijevodu izraza *επιείκεια* izrazom *nepristranost* (Aristotel, 1982: 111 [1137a32-34]; dio 3.1.) umjesto *pravičnost* (koji Ladan navodi tek kao peti od sedam sinonima *nepristranosti*), iako su vjerojatno slučajna koincidencija, mogle bi jednog dana historičarima hrvatske misli izgledati kao omaške hrvatskih prevodilaca obrazovanih u kantovskom naslijeđu koje su izazvane, s jedne strane, neugodom uslijed Kantove nemogućnosti da objasni odnos misli i svijeta, izraženu sudom da ne može postojati *pravilo* kako primijeniti pravilo (a koji Sonnenfeld prevodi kao da ne postoji *primjer* kako primijeniti pravilo) i, s druge, kantovskim čitanjem Aristotela, iako potonji pokazuje odnos misli i svijeta u praktičnom rasuđivanju, barem sa stajališta pravnika, uspješnije nego što to čini Kant (v. Padjen, 1996: 11-15).

Kant a da pritom ne poziva i ne predviđa nikakvu revoluciju – osim, dakako, one, po njemu neizbježne, koja nastaje svaki put kad sudac donosi presudu, a i kad bilo tko izgovara bilo koju rečenicu.

4.2. Pojmovi prava

Nije moguće, a za rješavanje problema ovog rada nije ni potrebno, izložiti, makar najsazetije, mnogobrojna i raznovrsna moderna poimanja prava (v. npr. Pattaro, 2005-2011: sv. 8-12; Patterson, 1995: 221-395; Kaufmann, 2004). Dostajat će, uzimajući u obzir pretpostavke (dio 4.1.), odrediti problematike teorija o pojmu prava i njihova glavna rješenja (dio 4.2.1.) te potom odrediti kako metodičke pretpostavke glavnih tipova pravnih disciplina utječu na poimanja sadržaja prava i kriterija pravnosti (dijelovi 4.2.2.-4.2.4.).

4.2.1. Problematike pojma prava

Po Nikoli Viskoviću, stvaranje teorije o pojmu prava uključuje rješavanje četiriju problematika, koje Visković koncipira u modernom ključu (1976: 18-20). Prva je izbor “metodološkog modela pravne znanosti”. Visković prikazuje sedam takvih modela koje je moguće svrstati u tri skupine: a) matematičko-neiskustveni; b) prirodno-iskustveni; pravni pozitivizam; dogmatski i logicistički; c) aprioristički; povijesni; kulturalistički (*ibid.*: 20-28, 56-76). Druga je problematika definicije, koja se rješava esencijalistički ili konvencionalistički (*ibid.*: 28-33, 47-54). Treća je odredba sadržaja pojma prava, tj. predmeta od kojih se pravo sastoji. Tri su glavna kandidata za te predmete: pravne norme, pravne vrijednosti i društveni odnosi (*ibid.*: 33, 77-245). Četvrta je problematika odredba kriterija (mjerila) pravnosti. Svaki od predmeta koji su mogući sadržaj prava može biti i mjerilom pravnosti (*ibid.*: 33, 218-245; usp. dio 4.1.4.). Po Viskoviću, sve se teorije o pojmu prava mogu s obzirom na rješenja treće i četvrte problematike svrstati u prirodnopravne, legalističke, normativističke, sociološke i integralne, koje nastoje objediniti metode i spoznaje prethodnih (usp. dio 2.1.3.).

Teorije prava s obzirom na rješenja problematike sadržaja pojma prava i mjerila pravnosti istovremeno su bliske tipovima učenih pravnih disciplina s obzirom na metodu. Tri su temeljna tipa: pravna dogmatika ili pravna doktrina, koja je bliska legalističkim i normativističkim teorijama; historija prava, koja je preteča socioloških teorija; filozofija prava, koja je bliska prirodnopravnima, ali i, kao kritička teorija, normativističkim teorijama (v. Kantorowicz, 1911; Visković, 1976: 40-41).

4.2.2. Pravna dogmatika

Pravna dogmatika ili, u angloameričkom svijetu, pravna doktrina, tumači pozitivno pravo, naročito sistematski, pa ga onda i sistematizira radi njegove primjene (Pe-

cenik, 1981: 1 ff; Dreier, 1981; Aarnio, 1979: 34 f). Npr. tumači izraz “narod” u članku 1. Ustava Republike Hrvatske koji propisuje: “Sva vlast pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana”. Dakle, svrha je dogmatike primjena apstraktnog znanja na konkretne slučajeve, od kojih je svaki jedinstven i neponovljiv, pa prema tome nikada do kraja podvediv pod apstraktno znanje nastalo tumačenjem zakona ili apstrahiranjem iz ranijih poslovnih, upravnih ili sudskih akata. Pravna dogmatika nastala je po uzoru na dogmatsku ili “zureću”, dakle iskustvenu medicinu u antičkoj Grčkoj (v. Herberger, 1981: 10 ff). Ipak, nema sumnje da je glavna metoda pravne dogmatike analiza značenja, te da su stoga glavni predmeti pravne dogmatike pravna mjerila pozitivnog prava kao idealni predmeti izraženi jezikom i da su ta ista mjerila također mjerila pravnosti pozitivnog prava. Pritom su ti predmeti i metode određeni prvenstveno u klasičnom ključu, u osloncu na rimsku pravnu znanost i, putem nje, na grčku filozofiju (v. Schultz, 1946). Međutim, kad kasni srednjovjekovni pravници počnu Justinijanovu kodifikaciju tumačiti kao da je *ratio scripta* (a ne samo *jus scriptum*) koja vrijedi *imperio ratione* (a ne tek *ratione imperii*), njihovo tumačenje dobiva time univerzalno važeće počelo te i samo postaje teorijskom disciplinom (v. Dreier, 1981: 49-50). Kada uslijed Kantova utjecaja pravna dogmatika, s jedne strane, prestane biti zaokupljena primjenom prava i, s druge, izgradi sistem prava, gubi značajke dogmatike i poprima značajke teorijske normativne pravne znanosti (Schroeder, 1979: 82-130).

4.2.3. Historija prava

Iako je historijsko proučavanje prava to koje dovodi do modernog shvaćanja povijesti (Franklin, 1961: 18 i d.), historija prava osamostaljuje se iz pomoćne discipline pravne dogmatike tek u 19. stoljeću, kao disciplina koja objašnjava pojedinačne, odnosno konkretne događaje na temelju pojedinačnih, odnosno konkretnih uzroka (Kantorowicz, 1911: 23 f; Wieacker, 1967: 424; Pokrovac, 1995 [3.6]). Primjerice, nastanak članka 1. Ustava Republike Hrvatske objašnjava kao posljedice, među ostalim, shvaćanja naroda kao nacije koje je zastupao prvi hrvatski predsjednik. Takvim objašnjenjima historija prava može odrediti svoj predmet, no na onaj način na koji pravna dogmatika određuje svoj predmet historijskim tumačenjem, pa tako predmet historije prava ostaje uglavnom istovjetnim predmetu pravne dogmatike.

4.2.4. Filozofija prava

U modernom ključu filozofija prava moguća je samo kao dio filozofije vođene interesom koji počinje tamo gdje interes što vodi pravnu dogmatiku prestaje – i obratno. Tako Kantova filozofija prava (1967) obuhvaća samo čisti *a priori* dio pravnog zakonodavstva, apstrahirajući od njegovih iskustvenih sastojaka. Hegelova filozofija prava (1964) iritira pravnika jer je informirana o pravu prvenstveno knjigama koje

su pisali filozofi (Villey, 1974: 134). Pravničke filozofije prava ili nisu moderne ili nisu filozofije. Grotiusov pojam prava, koji se predstavlja kao uzorno kartezijanski izveden, naime na način na koji geometri razmatraju svoje likove neovisno o iskustvu (1814 [Proleg. 39, 58; 1.1.12.1.]), široko je prihvaćen zbog toga što na način predmodernih pravnika poseže za svakim raspoloživim dokazom, od biblijskih i filozofijskih do povijesnih i pravničkih. Prva pravnička filozofija (Hugo, 1809) već je po svom naslovu, “filozofija pozitivnog prava”, protuslovn sama sebi. Kao disciplina koja po svojoj nakani sadrži opća znanja o pozitivnom, dakle iskustvenom pravu, u Engleskoj se pretvara u *General Jurisprudence* (Austin, 1932), u kontinentalnoj Evropi postaje općom znanošću prava ili teorijom prava, a pod utjecajem analitičke filozofije znanosti napokon se pretvara u teoriju pravne znanosti, tj. u pravnu metadogmatiku (van Hoecke, 1985: 27-64).

4.2.5. Sociologija prava

Sociologija se kao paradigmatika društvena znanost razlikuje od historije po tome što objašnjava ne samo konkretne događaje nego prvenstveno čitave vrste događaja, ali i u jednom i u drugom slučaju na temelju obuhvatnih zakona koji povezuju određene vrste događaja kao uzroke s određenim vrstama događaja kao njihovim posljedicama. Tako je npr. članak 1. Ustava RH sociologijski moguće objasniti kao jednu od više ili čak kao jednu od mnoštva istovrsnih pojava koje vremenski slijede niz istovrsnih događaja kao uzroka. Neposredni uzroci mogu biti: kulturna, tj. jezična, vjerska i običajna heterogenost stanovništva; promjenjive granice u kojemu to stanovništvo prebiva itd. Posredni ili daljnji uzroci uključuju: političku dezintegraciju, deindustrijalizaciju, klerikalizaciju, klasnu borbu itd.

Svako je sociologijsko objašnjenje barem u nekoj mjeri naturalističko, odnosno pozitivističko, tj. slijedi objašnjenja prirodnih znanosti, među kojima je uzorna fizika (Turner, 2003: 13; Outhwaite, 1996: 85-86). Objašnjenja određene vrste pravnih pojava određenim vrstama prirodnih pojava nije samo po sebi sociologijsko te se pojavljuje i u drugim učenim pravnim disciplinama tijekom čitavih dva i pol tisućljeća zapadne pravne misli (v. Stephanitz, 1970). Da bi bile sociologijskim, hipotetičke zakonitosti moraju biti iskustveno provjerljive ili opovrgljive.

Čisto naturalističko objašnjenje, kakvo je ono koje može dati psihologija opazivog ponašanja, ne sadrži ono što sadrži svako historijsko objašnjenje, a to su stanja svijesti djelatnika kao uzrok ili drugačiji pokretač djelovanja. U naturalističkoj ili pozitivističkoj sociologiji podrazumijeva se da stanja svijesti nisu nikakav poseban predmet istraživanja jer su svediva na opazivo ponašanje (Giddens, 1979). Po takvoj sociologiji, primjerice, pod uvjetima koje čine donošenje ustava u nerazvijenome građanskom društvu s malo tržišne međuovisnosti i s malim građanskim slobodama te sa snažnim sukobima najutjecajnijeg naroda i manjih naroda, vjero-

jatna je posljedica da će u ustav biti upisano da je narod – a ne puk – suveren, a u nalaženju odnosa uvjeta i posljedice istraživanje svijesti društvenih djelatnika samo je pomoćno sredstvo (Abel, 1948). Naturalistička ili pozitivistička sociologija, ako je dosljedna svojoj metodologiji, određuje svoj predmet istraživanja kao i bilo koji prirodni predmet, naime, kao opazive čine, a ne kao pravila (nar. Black, 1972: 1091; v. Padjen, 1987c: 2160). Međutim, tako prestaje biti sociologijom prava i postaje teorijom nečega što se razlikuje od prava kako ga poimaju pravnici, a vjerojatno i pravni laici (usp. dio 2.1.1.). Primjerice, postaje teorijom društvene kontrole (tako npr. Black, 1984) ili teorijom društvene regulacije (Pusić, 1989).

Upravo zbog toga sociologijsko, a onda i svako drugo društvenoznanstveno objašnjenje, npr. antropologijsko ili psihologijsko, da bi bilo društvenoznanstveno, treba biti historizirano, odnosno humanizirano u tom smislu da svijest ljudi uključi u objašnjenje društvenog djelovanja. U interpretativnoj ili hermeneutičkoj ili razumijevajućoj sociologiji podrazumijeva se da predmet istraživanja nije naprosto opazivo ponašanje, nego da je predmet društveno djelovanje i da taj predmet, da bi se objasnio, treba prvo razumjeti, tj. ustanoviti subjektivno značenje koje mu pridaju sami djelatnici (Weber, 1976: t. 1, 251; v. Bauman, 1978).

Interpretativna sociologija koja proizlazi iz metodologije usmjerene na razumijevanje i objašnjavanje isključivo nejezičnog djelovanja dosljedno će odrediti svoj predmet istraživanja kao djelovanje, a ne kao jezik kojega su značenje pravna pravila i druga pravna mjerila (tako npr. Grace, 1978: 11 f; v. Padjen, 1987c: 2161). Time i takva sociologija postaje sociologijom nečega što se razlikuje od prava kako ga poimaju bilo pravnici bilo pravni laici (usp. dio 2.1.1.). Ogledan su primjer sociologijska istraživanja diskrecije (Hawkins, 1992; slično Administrative, 1994), koja, upravo stoga što su usredotočena na nejezično djelovanje, samo sporadično uspijevaju doprijeti do diskrecije kao predmeta pravnčkog istraživanja koji je jezičan i logičan (v. npr. Bouveresse, 2010; Varadinec, 1995; Krbek, 1937).

Interpretativna sociologija koja proizlazi iz metodologije usmjerene na razumijevanje i objašnjavanje ne samo nejezičnog nego i jezičnog djelovanja ne umnožava svoje predmete, nego ih određuje metodički dosljedno:

Sa pravnog stanovišta postavljamo pitanje: šta važi idealno kao pravo? To jest: koji značaj – što opet znači – koji normativni smisao je logički ispravno pripisati nekoj jezičkoj tvorevini koja se javlja kao pravna norma. Sa sociološkog stanovišta, naprotiv, postavljamo pitanje: šta se stvarno događa u jednoj zajednici usled toga što postoje izgledi da ljudi koji učestvuju u zajedničkom delanju, a među njima naročito oni koji imaju socijalno relevantni stepen stvarnog uticaja na ovo zajedničko delanje, subjektivno prihvataju određene poretke za važeće i praktično delaju u skladu sa njima, dakle sopstveno delanje orijentišu prema njima. – Ovim se određuje, u principu, odnos između prava i privrede. (Weber, 1976: t. 1, 251)

Taj citat moguće je anticipirati kao zaključak 4. dijela studije, a to je da su u modernom ključu, veoma slično klasičnome, pravo, politika, ekonomija i kultura barem dijelom jedan te isti predmet istraživanja, koji se nakon istraživanja određenom metodom pojavljuje kao posebna strana tog predmeta. Neke od tih metoda i strana, koje se mogu sagledati iz naslijeđa učenih pravnih disciplina (4.2.2.-4.2.4.), interpretiranih novokantovski, ukratko su prikazane i ocijenjene u ostatku ovog dijela studije (4.3.-4.5). Niti ovaj niti posljednji (5.) dio studije ne osvrće se na teorije o odnosu prava, politike, ekonomije i kulture u modernom naslijeđu pisane sa stajališta izvan njega, kao što su, naročito, Habermasova (1992) i Bidetova (2008), koja izlazi iz modernog naslijeđa u najmanju ruku po tome što raspravlja s Habermasovom teorijom i sa stajališta koja su njoj bliska.

4.3. Pravo i politika

Odnos prava i politike u modernom je ključu gotovo nemoguće istražiti zbog dvaju razloga. Suvremena politička znanost pretežno je angloamerička disciplina, koja sebe danas (npr. Marsh, 2005) prikazuje tako kao da nema ni američke korijene (v. Crick, 1960), a kamoli evropske (usp. Favreau, 1989; Bleek, 2001). U svakoj vodećoj politologijskoj tradiciji pravo ima drugačije mjesto. Američki odsjeci za političku znanost uključivali su javno pravo više od sveučilišnih pravnih škola ili podjednako kao one sve dotle dok ono nije postalo podsudno (v. Padjen, 1988d: 26-27), no i danas neki vodeći studiji politologije uključuju istraživanje i podučavanje predmeta o pravu i politici (npr. Whittington, 2008: 4-7) ili čak studijske smjerove javnog prava (npr. Princeton, 2011). Vodeće francusko učilište političke znanosti i danas izvodi na desetke pravnih predmeta i čitav studij prava (Institut, 2011). Iako u Njemačkoj još danas djeluje niz fakulteta koji su ne samo po nazivu nego, dijelom, i po sadržaju ustanove državnih i pravnih znanosti (npr. Bonn), a suvremena njemačka politologija nastaje pod utjecajem američke (Bleek, 2001: 265 ff), njemačka je politologija po samorazumijevanju čak povijesno različita od pravne znanosti (Bleek, 2001: 41 f, 100).

Stoga je odnos prava i politike u modernom ključu možda najkorisnije sagledati sa stajališta političkih teorija koje su utjecale na pristupe današnje angloameričke političke znanosti. Prva je sociologija Maxa Webera, koja je posredstvom Talcotta Parsonsa imala važan utjecaj na američku sociologiju (v. Alexander, 1983: 7 ff) te je u politologiji prethodnik interpretativnog (v. Marsh, 2005: 126-146) i institucionalističkog pristupa (v. *ibid.*: 86-104). Druga je Lasswellova "nova politička znanost" (v. Almond, 1987), koja je, razapeta između krajnosti (Farr, 2006) psihoanalize (nar. Lasswell, 1930) i *policy science* demokracije (npr. Lasswell, 1951), prvom krajnošću utjecala na bihevioristički, odnosno pozitivistički pristup (v. Marsh, 2005: 43-60), dočim je drugom potakla *policy analysis* naprosto (Colebach: VII, 4-6 ff). Pre-

ostale dvije su marksizam i teorija racionalnog izbora, koje su istoimene pristupima političkoj znanosti (*ibid.*: 61-85; 147-165). S obzirom na to da je teorija racionalnog izbora primjena ekonomske znanosti te da je marksizam teorija usredotočena na društvo, odnosno ekonomiju, te će dvije teorije biti prikazane posebno (dio 4.4.). Međutim, ovdje će biti prikazana Schmittova teorija o odnosu politike i prava kao vjerojatno najutjecajnija politologija prava.

4.3.1. Sociologija politike

Weberova sociologija razvija Jellinekovo učenje o dvojnoj prirodi države kao pravne i društvene pojave (Jellinek, 1977) u novu vrstu znanosti koja se od pravne dogmatike, filozofije i historije razlikuje po metodi, a time i predmetom. Naime, sociologija politike određuje vlast kao vjerojatnost da će se određenim (ili svim) naredbama pokoriti određena skupina ljudi, i to, među ostalim, uslijed vjere tih ljudi da je vlast legitimna, tj. opravdana (Weber, 1976: t. 1, 167-168). Dakle, metoda je sociologije politike uzročno objašnjenje, a predmet istraživanja su naredbe vlasti. Taj predmet barem u slučaju legalne vlasti (*ibid.*: 170-178) uključuje, i to u značajnoj mjeri, naredbe koje su pravna mjerila po metodi pravne dogmatike (v. 4.2.2). Nakon uzročnog objašnjenja pojavljuju se dvije strane tog predmeta: prva je pokoravanje određene skupine ljudi tim naredbama kao vjerojatna posljedica; druga je vjera tih ljudi da je vlast koja izdaje naredbe legitimna, tj. opravdana. Tako je i po metodi i po istraženom predmetu Weberova sociologija politike nova znanstvena disciplina (kako to uočava Blažević, 2010: 58-62), različita od pravne dogmatike, filozofije i historije.

Međutim, Weberova metodologija sociologije prava, tj. “kategorije” ili temeljni pojmovi koje Weberov način uzročnog objašnjavanja pretpostavlja u visokom su stupnju pravni (Turner, 1994: 9 ff; cf. Blažević, 2010: 58). Po Weberu je ne samo legalna legitimnost nego i tradicionalna legitimnost određena pravom. U legalnoj vladavini svi su, uključujući vladara, vezani pravom, dočim je u tradicionalnoj vladavini vladar dijelom vezan pravom, a dijelom nije (Weber, 1976: 178). Weberovo poimanje vjerojatnosti nastupa određenog društvenog događaja kao posljedice drugog događaja preuzeto je iz prava, gdje je poznato kao adekvacijska teorija uzročnosti (Turner, 1994: 119-135). Početak Weberove *Privrede i društva* slijedi Iheringov *Cilj u pravu* (1894), sve dotle da je i Weberovo poimanje djelovanja očito nadahnuto Iheringovim (*ibid.*: 1 ff; Turner, 1994: 22-32), ali izraženo drugim riječima: ono što Ihering naziva ciljem ili svrhom djelovanja Weber naziva značenjem ili smislom djelovanja, tj. *gemeinter Sinn* (*ibid.*: 30). Weberov pojam društvenog djelovanja koji uključuje trpljenje i propuštanje (Weber, 1976: t. 1, 1) očito je preuzet iz prava i pravne znanosti, te izvan nje i njezinih korijena u kršćanskome moralnom naučavanju uopće nije razumljiv. Najvažnija sličnost Weberove – ali također i kasnije (npr. Blažević, 2010: 59) – teorije legitimnosti i pravne znanosti

proizlazi iz subjektivističkog poimanja legitimnosti kao vjere u legitimnost (*ibid.*: 167-168). Manja je teškoća subjektivističke teorije u tome što mijenja ustaljeno značenje izraza legitimnost kao nečega što *jest* zakonito, primjereno ili obvezatno u *vjeru* da je nešto zakonito, primjereno ili obvezno. Izraz kojemu je tako promijenjeno značenje teško je konzistentno upotrebljavati, pa ni sam Weber u tom, navodno, ne uspijeva. Veća je teškoća subjektivističke teorije u tome što izraz legitimnost ostavlja bitno neodređenim, jer Weber ne određuje *čija* je vjera mjerodavna (Pitkin, 1972: 280-282). Upravo zbog toga izraz legitimnost ostaje otvorenim upotrebi kao da je pojam teorije države i prava.

4.3.2. Psihologija politike

U mjeri u kojoj je Lasswellova psihologija politike zaokupljena podsvjesnim i duševno bolesnim, bliska je pravnoj znanosti samo kao studij razloga za isključenje pravne odgovornosti. No Lasswellova psihologija politike zaokupljena je svim duševnim procesima, i to na način duhovnoznanstvene psihologije (Lasswell, 1930: 49 ff), sve dotle da iz nje izvodi temeljne političke vrijednosti (Padjen, 2010b: 38-40; v. Lasswell, 1992: 725-1128 [III]), koje su opet temelj njegove *policy analysis*. Lasswellov pojmovni okvir te analize počiva izrijekom na Weberovoj sociologiji (Morrison, 1962) te, poput Weberove, pretpostavlja karakteristično njemačku ideju da je pravo sredstvo za uravnoteživanje interesa (v. npr. Engisch, 1971: 144 ff, 180 ff). Štoviše, Lasswellov pojmovni okvir političke znanosti u cjelini, koji je poznat kao 4W (*Who, What, When, How*), očita je, iako nepriznata, prilagodba 4W njemačke *Fallanalyse*, koji je opet prilagodba 5Q rimskoga sudskog postupka izraslog iz antičke retorike (v. dio 3.3.).

4.3.3. Politologija prava

Schmittov nauk, čija je središnja misao da se političko odlikuje razlikovanjem prijatelja i neprijatelja (2001a: 19 ff), smisleno je nazivati politologijom prava zbog tri razloga. Prvo, teorija je političkog (*ibid.*) i kao takva također je teorija prava, čija je središnja misao da je pravo odluka, a ne norma (2001b: 102 f). Drugo, predstavlja se kao vrijednosno neutralna analiza svog predmeta (2001a: 21), dakle kao moderna znanost. Treće, nijekanje je iskustveno dostupnog prava nijekanjem klasičnog poimanja prava. Korisno je obrazložiti drugi i treći razlog.

Schmittovo inzistiranje na konkretnome, tj. na tome da politički pojmovi imaju neku konkretnu suprotnost, da su vezani uz neku konkretnu situaciju (Schmitt, 2001a: 21) te da je odluka uvijek konkretna (Schmitt, 2001b: 104) izgleda kao nastojanje da se izađe iz modernog naslijeđa, naime, da se iz unutrašnjeg svijeta prijeđe u vanjski (v. 4.1.1.-4.1.2.). Međutim, nema bijega ako se shvati da je suprotnost prijatelj-neprijatelj samo idealtip koji nema istinosnu vrijednost, nego je samo više ili manje spoznajno koristan.

Iskustveno je očito da postoji ne samo unutrašnje nego i međunarodno pravo, iako je često upitno koji je sadržaj potonjega (onaj određen Poveljom UN-a ili neki drugi, npr. NATO-a) i u kojoj je mjeri učinkovito, a sve je izglednije da nestane (nar. nuklearnim ratom). Stoga je nijekanjem klasičnoga poimanja prava, koje još uvijek rasvjetljava današnje pravo (v. 3), moguće osporiti pravnost prava i svesti ga na politiku. Schmitt ga niječe u barem tri pogleda. Za razliku od Akvinca, koji drži da zakon spada na razum, a ne na volju (2000: 129-131 [pit. 90, čl. 1]), Schmitt određuje pravo baš kao odluku (2001b: 102 f). Dočim Kelsen, podjednako kao i jusnaturalisti, uključiv Akvinca, drži da je način postojanja prava taj da važi, što je moguće samo ako je dio složenoga razumskog poretka (Nino, 1978), Schmitt pravo nalazi u konkretnoj odluci, odnosno u činu volje. Po Akvincu, tri su zapovijedi prirodnog zakona: svim bićima očuvanje svoga bivstvovanja; osjetilnima posebna dobra, naročito prokreacija; razumnima spoznaja istine o Bogu i život u zajednici (2000: 169 [pit. 94, čl. 1]). Po Schmittu, političko je zaokupljeno egzistencijom (Schmitt: 2001a: 19 f), drugačije, "očuvanjem svoga bivstvovanja" (usp. Hobbes, 2004: 94-102 [XIV]).

Teško da je Schmittovo političko mogućnost izbora u starih Grka (cf. Posavec, 2011). Naime, ako je neprijatelj onaj koji ugrožava naš opstanak, ili je neprijatelj nešto što ne omogućava izbor (pa nema prostora za političko u grčkom smislu, nego pripada biologiji ili ekonomiji) ili je naše shvaćanje njegove opasnosti za naš opstanak nešto, doduše, iz volje, no umišljeno, dakle proizvoljno.

Uz to, dvojbeno je da li je Schmitt uspio odrediti pravo baš kao odluke koje ne pretpostavljaju poredak, kakav je državni, u pravničkom smislu. Ako državi pripada "*jus belli* ... da u datom slučaju, na osnovu sopstvene odluke, odredi neprijatelja i bori se protiv njega" (Schmitt, 2001a: 30), riječ je o državi, tj. pravnom poretku, u pravničkom smislu. Ako "državi pripada ... *realna mogućnost* (nagl. I. P.) da u datom slučaju, na osnovu sopstvene odluke, odredi neprijatelja i bori se protiv njega" (*ibid.*), država s takvom mogućnošću u povijesti je bilo veoma malo, iz čega slijedi da Schmittovo političko, koje on u moderno doba nalazi vezano uz države, nije bilo toliko vezano koliko on tvrdi, iz čega pak slijedi da je čitav pojam političkoga korisniji za analizu društvenih odnosa koji nisu državni, nego su – pretpolitički.

4.4. Pravo i ekonomija

Odnos prava i ekonomije u modernom ključu u hrvatskoj je pravnoj i drugoj socijalnoj teoriji gotovo neistražen, i to zbog teškoća koje pravnici imaju u definiranju imovine, ideologijskog naslijeđa marksizma te zbog nepoznavanja današnje ekonomske znanosti.

4.4.1. *Imovina*

Velik je dio prava imovinski i već po tome ekonomski, u tom smislu da je određen ne samo pravnim mjerilima (npr. smije li pravo ili interes na nekom dobru biti preneseno na drugog za novac) nego i gospodarskima (npr. ima li određeno dobro izgleda da postigne određenu cijenu). Imovinu je najprimjerjenije odrediti na način uobičajen u germanskoj pravnoj literaturi, naime kao skup subjektivnih prava i pravnih interesa što pravno smiju biti u pravnom prometu te u njemu imaju tržišnu vrijednost, odnosno cijenu, a pripadaju jednome pravnom subjektu, s time da takvim pravnim subjektom može biti i sam skup imovine, nar. kao zaklada ili fundacija. Obično se drži da su sljedeća subjektivna prava imovinska: stvarna, obvezna, nasljedna, posjed, pravo na zaključivanje pravnih poslova (npr. pravo da se prihvati ponuda za zaključivanje ugovora), pravni odnosi (npr. članstvo u trgovačkom društvu, udio u zajedničkoj imovini ortakluka). Pritom je svejedno kako je neko imovinsko pravo stečeno: zakonom, pravnim poslom, deliktom ili na neki četvrti način. Pravni je interes očekivanje nekog dobitka koje (još) nije zaštićeno pravom (npr. očekivani prihod od sjemena koje se uzgaja). Ekonomsko iskustvo i, pogotovo, ekonomska znanost mogu dokazati vjerojatnost takvih očekivanja, pa se ona stoga ponekad nazivaju imovinom u ekonomskom smislu. Računovodstvo nastoji zabilježiti svu imovinu određenoga subjekta, no može je zabilježiti samo kao financijsku imovinu, međutim neki dijelovi imovine (pogotovo pravni interesi) ne mogu se izraziti kao financijska imovina (Padjen, 2009; v. Eneccerus, 1952: 555-562; v. Žager, 2008: 1 ff; cf. Klarić, 2006: 94-106).

4.4.2. *Marksizam*

Marksističko shvaćanje odnosa prava i ekonomije redovito se oslanja na Marxov sažetak vlastite teorije da u društvenoj proizvodnji svog života ljudi ulaze, neovisno o svojoj volji, u međusobne odnose proizvodnje koji čine zbiljske vlasničke odnose i ekonomski temelj društva na kojima izrasta pravna i politička nadgradnja kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti (Marx, 1985: 1 f). Oslanjajući se na izloženi sažetak, nastala je marksistička doktrina o ekonomskom vlasništvu koju je, onako kako je bila zagovarana u jugoslavenskoj pravnoj i socijalnoj teoriji, moguće rastaviti u tri teze. Prvo, postoji razlika između vlasništva kao društveno-ekonomskog i vlasništva kao pravnog odnosa. Drugo, pojam ekonomskog vlasništva moguće je izvesti neovisno o uobičajenim pravnim mjerilima, koja na temelju sistematizacije i interpretacije pozitivnih prava stvara pravna znanost. Treće, ekonomsko vlasništvo određuje sadržaj pravnog vlasništva, te je ekonomska analiza vlasništva mjerodavnija, odnosno plodnija u spoznavanju vlasničkih odnosa od uobičajene pravnoznanstvene (dogmatske ili sl.) analize. Prva je izložena teza prihvatljiva ako se ekonomskim vlasništvom nazivaju funkcije, tj. namjeravani i ne-

namjeravani učinci (npr. bogaćenje) pravnog vlasništva u ekonomskim zbivanjima (npr. rast cijena) i obratno (npr. stečajevi). Na toj pretpostavci nastala je jedna od najpoznatijih marksističkih analiza prava (Renner, 1960), koja je široko prihvaćena i od ne-marksista. Sporne su i osporene preostale dvije teze (nar. Padjen, 1985; Barbić, 1985).²

4.4.3. *Teorija racionalnog izbora*

Teorija ili metodologija racionalnog izbora, koja je nastala u klasičnoj i neoklasičnoj ekonomskoj znanosti, iznimka je od opće fragmentacije društvenih i humanističkih disciplina: u posljednjih pola stoljeća ne samo da je prihvaćena u svim društvenim znanostima, tj. u politologiji, sociologiji, socijalnoj psihologiji, antropologiji i pravnoj doktrini (čak i u etici), nego je barem u ekonomskoj i u političkoj znanosti postala najšire prihvaćenim pristupom (Udehn, 2003; 2003; Heckathorn, 2003). Dva su polazišta teorije kako je prihvaćena u sociologiji. Prvo je metodologijski individualizam, tj. pretpostavka da ekonomske i druge društvene pojave mogu biti primjereno objašnjene samo kao djelovanja pojedinaca (Von Mises, 1996: 41-44; Heckathorn, 2003: 274-275). Drugo je pretpostavka (koja se naziva i racionalnim izborom u užem smislu) da pojedinci nastoje postići, po starijoj teoriji, najveću dobit, a po novijoj, najbolji ukupni učinak, koji može uključivati ne samo imovinska nego i altruistična dobra; a s obzirom na to da društveni djelatnici raspolažu nepotpunim informacijama, često nisu u mogućnosti predvidjeti učinke svojih djelovanja (*ibid.*). Najvažnija primjena teorije čistog izbora u politologiji jest teorija javnog izbora i iz nje izvedena ustavna politička ekonomija. Ima ista polazišta kao i teorija racionalnog izbora u sociologiji, a uz to još jedno, naime da vlade nisu učinkovite altruistične jedinice koje bez nпора ispravljaju nedostatke tržišta, nego su, naprotiv, skupine pojedinaca koji uređujući odnose na tržištu i namećući poreze, slijede privatne radije nego javne interese (Buchanan, n. d.; Petak, 2001). Ekonomska analiza prava naziv je za više različitih pristupa, no i među njima je prevladavajući teorija racionalnog izbora (v. Kregar, 1996; Matulović, 1998-1999). Uz pretpostavke te teorije u sociologiji slijede još dvije, preuzete neposredno iz ekonomske znanosti: društveni djelatnici imaju relativno ustaljene ciljeve; ponuda i potražnja teže ravno-

² Usprkos tome Ustavni sud Republike Hrvatske je nakon što je marksizam prestao biti službenom ideologijom, rješenjem pokrenuo postupak za ukidanje odredaba kaznenog zakona kojima se štitilo društveno vlasništvo, s obrazloženjem da "Ustav Republike Hrvatske, proglašen 22. prosinca 1990, zaista više ne pozna – kako to proizlazi iz njegova članka 48. st. 1. – institut društvenog vlasništva koje je koncipirano kao društveno-ekonomski a ne kao pravni odnos" (U-I-137/1992 od 24. 6. 1992. NN 43/92). Tim je rješenjem Ustavni sud RH na temelju marksističke doktrine osporene još u socijalizmu protumačio da društveno vlasništvo zaostalo iz socijalizma nije pravni institut i da za njega ne vrijedi ustavno jamstvo prava vlasništva, te da ga stoga država može bez naknade uzeti radnicima i podijeliti ga kome hoće (Padjen, 1992).

teži. Glavna je zadaća ekonomske analize prava da ocijeni gospodarsku učinkovitost pravnih institucija, primjerice, ugovora ili braka (Maccay, 1999: 408-409).

Pravniku je ta analiza korisna jer mu omogućava drugačiji pogled na glavni predmet njegova bavljenja. Tipičan pravnik usredotočen je na korektivnu pravednost, a time i na prošlost, tj. na spor dviju stranki od kojih jedna tvrdi da je pretrpjela štetu uslijed povrede svojega subjektivnog prava i traži pravnim lijekom od druge kao odgovorne da tu štetu nadoknadi. Ekonomska analiza prava usredotočena je na razmjensku pravednost, a time i na budućnost, tj. na pravo kao sustav poticaja i prepreka djelovanju (Veljanovski, 2007: 8), te je stoga od neposredne pomoći pravniku koji sudjeluje u ugovornom ili sudskom stvaranju prava (v. npr. Radenović, 2006). U zakonodavstvu, tj. uspostavi diobene pravednosti, pravniku na sličan način može pomoći teorija javnog izbora i teorija socijalnog izbora, koja je zaokupljena "racionalnim temeljem društvenih sudova i javnih odluka u izboru između društvenih alternativa", pogotovo kad to čini na pretpostavkama različitim od onih teorije racionalnog izbora (Sen, 2010: 95). Ekonomske teorije izbora gotovo su nezaobilazne u primjeni načela razmjernosti u pravu (npr. Hanau, 2004). Učinkovitost može biti jedan od kriterija pravnosti (usp. dio 4.1.4.).

Šteta ekonomske analize prava može biti podjednaka koristi, pri čemu je intelektualno najmanje opasna neoliberalna vjera u tržišnu slobodu. Pretpostavka klasične teorije da se racionalni izbor sastoji samo od lukavog promicanja vlastitog interesa "osobena" je i "otuđujuća" (Sen, 2010: 32; pobježi Taylor, 2006). Ideja da ta pretpostavka nije idealtip, nego bjelodana istina (Von Mises, 1996: 59-64) koju neoliberalni ekonomisti tretiraju kao aksiom podjednako zavodi u bludnju kao i pojam učinkovitosti, koji nije objektivan, koherentan i neovisan o političkim vrijednostima (Kennedy, 1981). Promidžba da su angloamerički suci stvorili Common Law na temelju pretpostavki i mjerila ekonomske analize prava (Posner, 1983) ne zavodi toliko na imitaciju angloameričkog prava koliko na zaključak da su načelo učinkovitosti i njegove izvedenice, doista, pravo (v. kritiku D'Amato, 1981), što je liberalna inačica marksističkog učenja o dva vlasništva, ekonomskom i pravnom, i o prvom kao temeljnjem.

4.5. Pravo i kultura

Kantovo poimanje kulture tipično je za moderno naslijeđe. Po Kantu, čovjek je konačna svrha zemaljske prirode, s time što je prva svrha prirode čovjekova sreća, a druga njegova kultura, koja je opet proizvodnja sposobnosti racionalnog bića za koje god si svrhe postavio (Kant, 1977c: 387, 390). Tako pojmljena kultura može imati malo što zajedničko s pravom koje je shvaćeno tako da je svako djelovanje ispravno samo po sebi ili je po svojoj maksimi takvo da sloboda volje svakoga može koegzistirati sa slobodom svakoga drugog u skladu s općim zakonom (Kant, 1977b:

337). Kultura postaje bliska pravu tek u Hegela (1964), koji nalazi da pravni pojmovi i institucije nisu izvedeni iz izvanvremenskog uma, nego su se razvili višetisućljetnom društvenom praksom (Mohr, 2008: 2 [2.2]).

Svijest o razvoju, odnosno povijesnosti mijenja i moderno poimanje jezika stavljajući ga u samo središte kulture, pa onda mijenja i poimanje odnosa jezika i prava. Moderni racionalisti imaju “sintaktički” pristup jeziku, koji je usmjeren na njegov oblik i sastav. Zahtjev koji taj pristup postavlja jest racionalno-kategorijalni; obilježuje ga formalna strogost. Jezik se “dijeli” s razumom i rezultat te operacije ne smije imati ostatak, nešto što razum ne bi mogao objasniti, nekmoli razumjeti. Stoga razum može opisati obični, svakodnevni jezik umjetno stvorenim meta-jezikom, koji je precizniji od običnoga. “Sintaktičkom” pristupu u filozofiji i lingvistici odgovaraju pravnoteorijska stajališta prema kojima je mjerodavno isključivo doslovno značenje zakona, pravna dogmatika može se izgraditi kao meta-jezik prava, a teorija prava kao meta-dogmatika. Nakon Kanta taj pristup više nije moguć te ga mijenja “semantički” pristup. U pravu se pozna po traženju konteksta, od zakonodavne namjere do povijesnih okolnosti (Haft, 1976).

Povijesno shvaćanje jezika, kao kulture, proteže se i na traženje korijena kulture u kultu (v. Halton, 1992) te na traženje povijesnog početka i kraja religije, koja je ionako iskrivljeni oblik svijesti (npr. Marx, 1967: 357-428), primjerice, nadomjestak za dobra koja su poželjna, ali nedostupna (npr. Stark, 1987: 25-53). Izvori svega traže se u prirodi (Comte, 1998). Tako religija, koja je još uvijek izvor nemalog dijela modernog prava (npr. Berman, 1983), postaje još samo predmet modernog prava, koje ju dijelom ograđuje, a dijelom štiti.

4.6. Rješenje

U modernome (epistemologijskom) ključu ideje o pravu kreću se od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke. Usprkos tako širokom rasponu općih pretpostavki o spoznaji i svijetu, pravo, politika, ekonomija i kultura ostaju, ne posve različito od klasičnog naslijeđa, značajnim dijelom jedan te isti predmet istraživanja, koji se nakon istraživanja određenom metodom pojavljuje kao posebna strana tog predmeta. Primjerice, predmet istraživanja je jezično i nejezično društveno djelovanje donosilaca ustavne odredbe o nosiocu suverenosti koje je istodobno ne samo stvaranje ustava kao pozitivnopravnog mjera djelovanja nego i primjena drugih mjerila djelovanja, kako onih pozitivnopravnih, kao što su poslovnička, tako i nepozitivnih, kao što su vrijednosti naroda, puka, demokracije i sl. Nakon istraživanja određenom metodom, primjerice objašnjenja na temelju odgovarajućih uzroka, kao rezultat istraživanja pojavljuje se taj meto-

di odgovarajuća strana predmeta istraživanja, primjerice funkcija (namjeravana ili nenamjeravana posljedica) primjerice klerikalizacije omogućene političkom dezintegracijom uslijed gospodarske krize. Međutim, dočim su u modernome ključu pravo, politika, ekonomija, pa i kultura još uvijek samo različite strane istog predmeta izučavanja, način izučavanja strogo je znanstven, ali ne i stručan. Ako ponuđeno tumačenje (koje je, i opet, mišljeno prvenstveno kao idealtip informiran zbiljom, ali ne i kao njezin vjerni opis ili njezino točno objašnjenje) upućuje može bitna daljnja istraživanja u pravom smjeru, pokazuje se da bi točan odgovor na uvodna pitanja ovog rada mogao glasiti da *differentia specifica* modernih sveučilišta i visokih stručnih škola nije toliko ta da prva pružaju svojim studentima *studium generale* koliko ta da im ne pružaju pretpostavke na kojima bi mogli uz znanost savladati struku (v. dio 1.1.).

5. Suvremena filozofija

Kao što je navedeno u uvodnim pretpostavkama (dio 2.2.), suvremenom se filozofijom ovdje drži naslijeđe što počinje Wittgensteinovom upotrebom metode pretpostavljanja (1998), koju je bio pronašao Kant (1984; v. Stenius, 1960) (analizom uvjeta mogućnosti spoznaje), čime se kao središnja filozofijska disciplina uspostavlja “gramatika” (filozofijska analiza jezika), po kojoj se svijet dijeli u svijet o kojemu je moguće govoriti i pojavni svijet, koji nema značenje. Wittgenstein prije jezičnog “zaokreta” drži da je jezik slika svijeta, a bitna je funkcija jezika da slika svijet, da je jezik logički račun koji se ravna po strogim pravilima i da rečenica ima toliko dijelova koliko ima događaja što ih opisuje (1960). “Zaokret” čini uvidom da je označavanje predmeta u svijetu samo jedna od mnogobrojnih upotreba jezika te da su pravila sadržana u načinima njegove upotrebe, koje naziva “jezičnim igrama” (1998).

I nakon “zaokreta” Wittgenstein drži da o onome o čemu nije moguće govoriti treba šutjeti (1960 [6.53-7]) te, štoviše, teži tome da u filozofiji dođe do točke koja postoji u religiji, nakon koje se više ne traži nikakvo obrazloženje ili opravdanje (Malcolm, 1993: 3). I po tome je dio, doduše osebujan i s rastepenom sljedbom (Uschanov, 2002), postmoderne, koju obilježava slom velikih pripovijesti (nar. marksizma) i kriza sposobnosti da se ponudi odgovarajući, “objektivni” pogled na svijet (Lyotard, 1979). No razlikuje se od matice filozofije korjenitim nijekanjem karteziijanstva, tj. uvjerenja da su tuđe svijesti “privatne”, tj. nespoznatljive, nastojeći pokazati da spoznaja vlastite svijesti pretpostavlja spoznaju tuđe (1998 [347 ff]). S druge strane, dijeli uvjerenje nosivo za postmodernu o množini i nesumjerljivosti razloga (Welsch, 1991: 263), pogotovo onih koji su povezani u načine života ili kulture. Pristup jeziku je “pragmatški”, tj. usmjeren na jezično ponašanje, na stvarnu upotrebu i na promjene značenja izraza do kojih dolazi u njihovoj upotrebi (Haft,

1977). Po Wittgensteinu, uzročno objašnjenje samo je jedan od odgovora na pitanje “zašto?”, razlozi trebaju biti temelj objašnjenja i treba ih razlikovati od uzroka (Glock, 1996: 74). Winch iz toga zaključuje da je studij kulture po svojoj naravi predmet filozofije i da je dio sociologije zapravo nezakonito čedo filozofije (1963: 48). Razlika između opisa i propisa se relativizira, ovisi o kontekstu. Uz to, ako se svi iskazi dijele u opise i propise, koje je vrste ovaj iskaz? No iako je, ili upravo zbog toga što je zanimajan jaz između jezika, misli i svijeta, javlja se problem neodređenosti jezika, koji postaje gotovo središnjim problemom prava (npr. D’Amato, 1990; Pannier, 2000).

U suvremenom (jezičnom) ključu pravo može biti pojmljeno još samo kao dio kulture – uključiv politiku i ekonomiju – u koju je utkano. No kako odrediti onaj dio kulture koji jest ili treba biti držan pravom a da pritom, nakon ponovnog posvećenja društva, pravo ne postane religijskim, ili protureligijskim, a jurisprudencija teologijom, ili “znanstvenim ateizmom”? Sociologija religije navodno je od svog nastanka pa sve do nedavno bila baš znanost potonje vrste (Stark, 1999). Nije razborito očekivati odgovor od bilo koje druge discipline. Dočim klasično naslijeđe priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, a u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Možda je i zbog toga danas još samo pravom moguće odrediti što je to religija (Padjen, 2010a).

Postoje samo dva odgovora. Prvi je traženje oslonca u sva tri naslijeđa. Za pravnika to znači da predmet pravo odredi problemski, ali da ga istražuje i dalje s modernih metodičkih stajališta koja je savladao, bez upadanja u metodički sinkretizam; da prvo završi *studium generale* te da uz studij prava završi i studij još jedne znanosti, možda čak i struke, i da čitav radni vijek napreduje u svakom od tih pravaca, iako po naravi stvari prvenstveno u pravnoj struci. Samo tako može biti građanin, stručnjak, znanstvenik i filozof. Pravnodogmatski pristup rješavanju društvenih problema koji slijedi medicinu možda bi mogao postati zanimljivim primjerom djelovanja i drugim studentima društvenih znanosti, naročito politolozima. Drugi je odgovor izbjegavanje pitanja, sa svim posljedicama koje ono nosi.

Trostruko rješenje problema ovog istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava (usp. Dworkin, 1986: 95-96 ff). Dakako, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih pristupa, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana definicijom (ne samo ne-evropske nego i evropske), parohijalan je ili čak neprijateljski.

LITERATURA

- Aarnio, Aulis, 1979: *Denkweisen der Rechtswissenschaft*, Springer, Beč.
- Abel, Th., 1948: The Operation Called "Verstehen", *American Journal of Sociology* (54): 211-218.
- Administrative Discretion and Problems of Accountability: Proceedings 25th Colloquy on European Law*, 1997: Oxford (Velika Britanija), 27-29. rujna 1995, Council of Europe Publishing, Strasbourg Cedex.
- Akvinski, Toma, 1990: *Summa theologiae Ia IIae, Q. 90-97*, u: Id., *Država*, Globus, Zagreb (prij. T. Vereš).
- Alexander, Jeffrey C., 1983: *The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons*, University of California Press, Berkeley CA.
- Almond, Gabriel, 1987: Harold Dwight Lasswell, u: *Biographical Memoirs*, sv. 57, National Academy of Science, Washington, DC.
- Apel, Karl-Otto, 1980: Transcendentalno-hermeneutički pojam jezika, u: Id., *Transformacija filozofije*, Veselin Masleša, Sarajevo (prij. A. Buha), 453-479.
- Aristotel, 1982: *Nikomahova etika*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb (prij. T. Ladan).
- Aristotel, 1992: *Metafizika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb (prij., bilj. i rječnik T. Ladan).
- Augustin, Aurelije, 2010: *Ispovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb (11. izd.).
- Austin, John, 1832: *The Province of Jurisprudence Determined*, John Murray, London.
- Barbić, J., 1985: Društveno vlasništvo i poslovna praksa, *Pravo i društvo* 1983-84 (4): 89-94; rev. repr. 1985: *Naše teme* (29) 10-12: 1036-1049.
- Basta, D., 1983: Kako je politika postala tehnika: Usputne beleške o Makijavelijevom *Vladaru*, u: D. Rodin (ur.), *Praksa i politika*, Fakultet političkih nauka, Zagreb.
- Bauman, Zygmunt, 1978: *Hermeneutics and Social Science*, London, Hutchinson.
- Bidet, Jacques, 2008: *Opća teorija moderne. Teorija prava, ekonomije i politike*, Disput, Zagreb (prij. D. Lalović).
- Black, D., 1972: The Boundaries of Legal Sociology, *Yale Law Journal* (81): 1086-1100.
- Black, Donald, 1984: *Toward a General Theory of Social Control*, 2. sv., Academic Press, Orlando FL.
- Bleek, Wilhelm, 2001: *Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland*, Beck, München.
- Bouveresse, Aude, 2010: *Le pouvoir discrétionnaire dans l'ordre juridique communautaire*, Bruylant, Bruxelles.
- Buchanan, James M., n. d.: Public Choice: The Origins and Development of a Research Program; URL: http://www.pubchoicesoc.org/about_pc.html

- Carl, Wolfgang, 1994: *Frege's Theory of Sense and Reference: Its Origin and Scope*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Chapman, J. W., 2009: The Moral Foundations of Political Obligation, u: Pennock, J. R./Chapman, J. W., *Political and Legal Obligation* (1970), Transaction Publishers, New Brunswick NJ.
- Colebach, H. K., 2006: *The Work of Policy: An International Survey*, Lexington Books, Lanham MD.
- Comte, Auguste, 1998: *Discours sur l'ensemble de positivisme*, Flammarion, Paris.
- Coplestone, Frederick, 1946-1975: *History of Philosophy*, 7 sv., Image Books, Garden City NJ.
- Crick, Bernard, 1960: *The American Science of Politics*, University of California Press, Berkeley CA.
- D'Amato, A., 1989: Gregor Samsa Awoke one Morning from Uneasy Dreams He Found Transformed Himself Transformed into an Economic Analyst of Law, *Northwestern University of Law Review* (83): 1012-1021.
- D'Amato, A., 1990: Pragmatic Indeterminacy, *Northwestern University Law Review* (85): 148-162.
- Descartes, René, 1951: *Rasprava o metodi*, Matica hrvatska, Zagreb (prij. N. Berus).
- Dreier, R., 1981: Zum Selbstverständnis der Jurisprudenz als Wissenschaft, u: Id., *Recht-Moral-Ideologie: Studien zur Rechtstheorie*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Dworkin, Ronald, 1986: *Law's Empire*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Enneccerus, Ludwig, 1952: *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts: Ein Lehrbuch*, 1. Hb., 14. izd., Mohr, Tübingen (ur. H. C. Nipperdey).
- Engisch, Karl, 1971: *Einführung in das juristische Denken*, 5. izd., Kohlhammer, Stuttgart.
- Farr, J./Hacker, J. S./Kazee, N., 2006: The Policy Scientist of Democracy: The Discipline of Harold Lasswell, *American Political Science Review* (100) 4: 1-8.
- Favre, Pierre, 1989: *Naissance de la science politique en France: 1870-1914*, Fayard, Paris.
- Franklin, Julian H., 1961: *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, Columbia University Press, New York.
- Fuller, Lon L., 1969: *The Morality of Law*, rev. izd., Yale University Press, New Haven CT.
- Gadamer, Hans-Georg, 1978: *Istina i metoda: Osnovi filozofske hermeneutike*, Veselin Masleša, Sarajevo (prij. S. Novakov).
- Giddens, A., 1978: Positivism and its Critics, u: Bottomore, T./Nisbet, R. (ur.), *A History of Sociological Analysis*, Heinemann, London, 237-286.

- Glaser, I., 2007: Pristup obradi slučajeva u okviru studija prava u Njemačkoj: njegov kontekst i njegovo porijeklo, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (44) 3-4: 501-520.
- Grotius, Hugo, 1814: *On the Law of War and Peace*, London (prij. A. C. Campbell); URL: <http://www.constitution.org/gro/djbp.htm>
- Habermas, Jürgen, 1992: *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Recht und des demokratischen Rechtsstaats*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Haft, Fritjoff, 1977: Recht und Sprache, u: Kaufmann, A./Hassemer, W. (ur.), *Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, Mueller, Heidelberg, 112-119.
- Halton, E., 1992: The Cultic Roots of Culture, u: Münch, R./Smelser, N. J. (ur.), *Theory of Culture*, University of California Press, Berkeley CA.
- Hanau, Hans, 2004: *Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit als Schranke privater Gestaltungsmacht*, Mohr, Tübingen.
- Hawkins, Keith (ur.), 1992: *The Uses of Discretion*, Clarendon Press, Oxford.
- Heckathorn, D. D., 2003: Sociological Rational Choice, u: Ritzer, G./Smart, B. (ur.), *Handbook of Social Theory*, 272-284.
- Hegel, Georg W. F., 1964: *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo (prij. Danko Grlić; red. prij. V. D. Sonnenfeld).
- Herberger, Maximilian, 1981: *Dogmatik: Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz*, Klostermann, Frankfurt a. M.
- Hobbes, Thomas, 2004: *Levijatan*, naklada Jesenski i Turk, Zagreb (prij. B. Mikulić).
- Hoecke, Mark van, 1985: *What is Legal Theory?*, Acco, Leuven.
- Hugo, Gustav, 1809: *Lehrbuch des Naturrechts als einer Philosophie des positiven Rechts*, 3. Versuch, August Myling, Berlin (1. izd. 1792).
- Hume, David, 1984: *A Treatise of Human Nature*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex (ur. E. C. Mosner).
- Hume, David, 1951: *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals* (1888), Clarendon, Oxford (ur. L. A. Selby-Bigge).
- Ihering [Jering], Rudolf, 1894, *Cilj u pravu*, 2 t., DŠKS, Beograd (prij. A. Borisavljević).
- Institut d'études politiques de Paris, 2011: Ecole de Droit; URL: <http://www.sciencespo.fr/content/131/ecoles-et-masters>
- Jellinek, G., 1977: *Die Aufgabe der Staatslehre*, u: Koch, Hans-Joachim (ur.), 161-180.
- Joergensen, S., 1937-1938: Imperatives and Logic, *Erkenntnis* (7): 288-296.
- Kant, Immanuel, 1965: *Critique of Pure Reason*, St. Martin's Press, New York & Macmillan, Toronto (prij. N. Kemp Smith).

- Kant, Immanuel, 1970: *Kritika čistog uma*, Kultura, Beograd (prij. N. M. Popović).
- Kant, Immanuel, 1984: *Kritika čistog uma*, Matica hrvatska, Zagreb (prij. V. D. Sonnenfeld).
- Kant, Immanuel, 1977a: *Werke in zwölf Bänden, Band 3*, Frankfurt a. M.; URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,%20Immanuel/Kritik%20der%20reinen%20Vernunft>
- Kant, Immanuel, 1977b: *Werke in zwölf Bänden, Band 8*, Frankfurt a. M.; URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten>
- Kant, Immanuel, 1977c: *Werke in zwölf Bänden, Band 10*, Frankfurt a. M.; URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Kritik+der+Urteilstkraft/Zweiter+Teil.+Kritik+der+teleologischen+Urteilstkraft/Anhang.+Methodenlehre+der+teleologischen+Urteilstkraft>
- Kantorowicz, Hermann, 1911: *Rechtswissenschaft und Soziologie*, Mohr, Tübingen.
- Kaufmann, Arthur, 2004: *Einführung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 7. izd., Mueller, Heidelberg.
- Kelsen, Hans, 1942: *Society and Nature: A Sociological Inquiry*, University of Chicago Press, Chicago IL.
- Kelsen, Hans, 1961: *General Theory of Law and State*, Russell & Russell, New York (prij. A. Wedberg).
- Kelsen, H., 1973: Law and Logic, u: Id., *Essays in Legal and Moral Philosophy*, prij. Reidel, Dordrecht, 228-253.
- Kennedy, D., 1981: Cost-Benefit Analysis of Entitlement Problems: A Critique, *Stanford Law Review* (33): 387-445.
- Klarić, Petar/Vedriš, Martin, 2006: *Građansko pravo: Opći dio, stvarno pravo, obvezno i nasljedno pravo*, 9. izd., Narodne novine, Zagreb.
- Koch, Hans-Joachim (ur.), 1977: *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht: Über Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Krbek, Ivo, 1937: *Diskreciona ocjena*, JAZU, Zagreb.
- Kregar, J./Šimonović, I., 1996: Teorijski temelji ekonomske analize prava, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (46) 6: 557-617.
- Lanović, Mihajlo, 1942: *Uvod u pravne nauke*, 2. izd., Državni tiskarski zavod, Zagreb.
- Lasswell, Harold D., 1930: *Psychopathology and Politics*, University of Chicago Press, Chicago.
- Lasswell, Harold D., 1936: *Politics: Who Gets What, When, How*, McGraw Hill, New York.
- Lasswell, Harold D./Kaplan, Abraham, 1950: *Power and Society*, Yale University Press, New Haven CT.

- Lasswell, Harold D., 1951: *The Policy Orientation*, u: Lerner, D./Lasswell, H. D. (ur.), *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Method*, Stanford University Press, Stanford.
- Lasswell, Harold D./McDougal, Myres S., 1992: *Jurisprudence for a Free Society: Studies in Law, Science and Policy*, New Haven Press, New Haven CT.
- Lobkowicz, Nicholas, 1967: *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx*, University of Notre Dame Press, Notre Dame.
- Locke, John, 1960: *An Essay Concerning Human Understanding*, Fontana/Collins, New York (ur. A. D. Woozley).
- Liotard, Jean-François, 1979: *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*, Minuit, Paris.
- Maccay, E., 1999: Schools: General, u: *Encyclopedia of Law and Economics*; URL: <http://encyclo.findlaw.com/500/pdf>
- Machiavelli, Niccolo, 1998: *Il principe = Vladar*, Globus, Zagreb (prij. I. Frangeš).
- Macpherson, Thomas, 1967: *Political Obligation*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Malcolm, Wittgenstein, 1993: *A Religious Point of View*, Routledge, London.
- Marsh, David/Stoker, Gerry, 2005: *Teorije i metode političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Marx, Karl/Engels, Friedrich, 1967: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb.
- Marx, Karl, 1986: *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd.
- Matulović, Miomir/Jovanović, Milovan, n. d.: *Pravo i ekonomija*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka (skripta).
- Mohr, Georg, 2008: *Rechtskultur*, u: Gosepath, S./Hinsch, W./Rössler, B. (ur.), *Handbuch der Politischen Philosophie und Sozialphilosophie*, De Gruyter, Berlin; URL: <http://www.unesco-phil.uni-bremen.de/Texte%20zur%20Vorlesung/Rechtskultur.pdf>
- Moore, G. E. [Mur, Dž. E.], 1963: *Principi etike*, Nolit, Beograd (prij. Z. Simić).
- Morrison, William L., 1962: *Weber in Law, Science and Policy Terms* (Unrevised Manuscript. Not to be regarded as published).
- Nathanson, Steven, 1994: *The Ideal of Rationality: A Defense, within Reason*, Open Court, Chicago and La Salle.
- Nino, C. S., 1978: Some Confusions around Kelsen's Concept of Validity, *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie* (64) 3: 357-376.
- Novoselec, Petar, 2004: *Opći dio kaznenog prava*, vlastita naklada, Zagreb.
- Outhwaite, W., 1996: *The Philosophy of Social Science*, u: B. S. Turner (ur.), *The Blackwell Companion to Social Theory*, Blackwell, Oxford, 83-110.
- Padjen, I., 1976: Socijalistička (ne)poslušnost i ćudorednost prava, *Pitanja* (8) 8: 83-100; (8) 9: 96-17.

- Padjen, I., 1977: Socijalistička (ne)zakonitost i ćudorednost prava, *Pitanja* (9) 6-7: 64-79.
- Padjen, I., 1984: Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti, *Pravo i društvo 1982-83* (3): 21-44.
- Padjen, I., 1985: Kritika politekonomske i građanskopravnog poimanja vlasništva, *Pravo i društvo 1983-84* (4): 33-61; rev. repr. 1985: *Naše teme* (29) 10-12: 990-1035; skr. repr. 1986: Protivječnosti društvene svojine, Komunist, Beograd, 138-146; skr. izvedba 1985: *Radio Beograd: III. program* (21. 6. 1985).
- Padjen, I., 1987a: Pozitivistička i interpretativna sociologija, *Dometi* (20) 10: 719-739.
- Padjen, I., 1987b: Sociologija i moderno pravo, *Revija za sociologiju* (18) 3-4: 93-110.
- Padjen, I., 1987c: Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta, *Naše teme* (31) 12: 2159-2174.
- Padjen, I., 1988a: Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva, *Naše teme* (32) 1-2: 257-274.
- Padjen, I., 1988b: (I)racionalnost pravne znanosti: pristupi problemu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (38) 2: 143-154.
- Padjen, I., 1988c: The Root of Legal Theory, *Synthesis Philosophica* (5) 1: 235-248.
- Padjen, Ivan, 1988d: (Ne)ćudorednost (međunarodnog) prava: pristup filozofiji prava, ICR, Rijeka.
- Padjen, I., 1988e: Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima, *Naše teme* (32) 7-8: 1875-1890.
- Padjen, I., 1991: Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički?, *Politička misao* (28) 2: 176-192.
- Padjen, I., 1992: Nezavisnost sudova, pravno rasuđivanje i pravno obrazovanje, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* (42) 2: 697-712.
- Padjen, I., 1996: Fairness as an Essential Element of Law, *Croatian Political Science Review* (33) 5: 108-119.
- Padjen, I., 2009: Imovinske pretpostavke sveučilišnoga računovodstveno-financijskog i informacijskog sistema, u: Josip Kregar i dr., *Funkcionalna integracija sveučilišta*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 71-78.
- Padjen, I., 2010a: Legal Nature of Religion, u: Centre de droit civil et compare du Quebec, Centre international de la common law en français, Instituut voor Vreemdelingenrecht en Rechtsanthropologie, Istituto subalpino per l'analisi e l'insegnamento del diritto delle attività transnazionali, *Convictions philosophiques et religieuses et droits positifs: Textes presents au colloque international de Moncton [24-27 août 2008]*, Bruylant, Bruxelles, 477-514.
- Padjen, I., 2010b: Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty; A Policy Oriented Inquiry, u: Vukas, B./Šošić, T. (ur.), *International Law: New Actors, New Concepts, Continuing Dilemmas: Liber Amicorum Božidar Bakotic*, Nijhoff, Leiden, 13-40.

- Pannier, R., 2000: D'Amato, Kripke, and Legal Indeterminacy, *William Mitchell Law Review* (27): 881-939.
- Pattaro, Enrico/Roversi, Corrado (ur.), 2005-2011: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, 12 sv., Springer, Dordrecht (sv. 12 u tisku).
- Patterson, Denis (ur.), 1996: *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*, Blackwell, Oxford.
- Pažanin, A., 1983: Dualizam teorije i prakse kod Descartesa, *Godišnjak za povijest filozofije* (1): 107-134.
- Peczenik, Aleksander, 2007: *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law*, Springer, Dordrecht (Pattaro, sv. 4).
- Perelman, Chaim, 1979: *The New Rhetoric and the Humanities*, Reidel, Dordrecht.
- Petak, Zdravko, 2001: *Javna dobra i političko odlučivanje*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- Petrović, Gajo, 1977: *Logika*, Školska knjiga, Zagreb (11. izd.).
- Pitkin, Hannah Feneiche, 1972: *Wittgenstein and Justice*, University of California Press, Berkeley CA.
- Pokrovac, Zoran, 1995: *Hermann U. Kantorowicz i slobodnopравни pokret*, doktorska disertacija, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Posavec, Zvonko, 2011: Pojam političkog, na: Hrvatski radio III (31. 3. 2011, 12.00-12.30).
- Princeton University, Department of Politics, 2011: Graduate Program, Public Law; URL: <http://www.princeton.edu/politics/research/fields/law>
- Pusić, Eugen, 1989: *Društvena regulacija: Granice znanosti i iskustva*, Globus, Zagreb.
- Radenović, M., 2006: "Medicinska marihuana" i kraj "federalističke revolucije": analiza herestetičkih manevara na Vrhovnom sudu SAD-a u slučajevima OCBC i Raich, *Anali Hrvatskoga politološkog društva* 2005 (2): 197-221.
- Radović, V., 2004: Građanski proces u režimu općeg (recipiranog rimskog) prava, u: Id., *Pravni aspekti u učenjima antičke retorike*, Pravni fakultet, Zagreb, 257-287.
- Reed, Edward S., 1997: *From Soul to Mind: The Emergence of Psychology from Erasmus Darwin to William James*, Yale University Press, New Haven CT.
- Renner [Rener], Karl, 1960: *Socijalna funkcija pravnih instituta: prilog kritici građanskog prava* (prij. B. Herman).
- Robinson, Richard, 1950: *Definition*, Clarendon, Oxford.
- Ryle, Gilbert, 1949: *The Concept of Mind*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex.
- Saegesser, Barbara, 1975: *Der Idealtypus Max Webers und der Naturwissenschaftliche Modellbegriff*, Birkhauser, Basel.
- Schmitt, Carl [Šmit, Karl], 2001a: Pojam političkog, u: Id., *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd (prij. D. N. Basta), 15-52.

- Schmitt, Carl [Šmit, Karl], 2001b: Politička teologija, u: Id., *Norma i odluka*, str. 85-123.
- Sen, Amartya, 2010: *The Idea of Justice*, Penguin Books, London.
- Schroeder, Jan, 1979: *Wissenschaftstheorie und Lehre der "praktischen Jurisprudenz" auf deutschen Universitäten and der Wende zum 19. Jahrhundert*, Klostermann, Frankfurt a. M.
- Schutz, Fritz, 1946: *History of Roman Legal Science*, Clarendon, Oxford.
- Stark, R., 1999: Atheism, faith, and the social scientific study of religion, *Journal of Contemporary Religion* (14) 1: 41-62.
- Stenius, Erik, 1960: *Wittgenstein's Tractatus: A Critical Exposition of Its Main Lines of Thought*; URL: <http://www.ditext.com/stenius/11.html>
- Stephanitz, Dieter, 1970: *Exakte Wissenschaft und Recht: Der Einfluss von Naturwissenschaft und Mathematik auf Rechtsdenken und Rechtswissenschaft in zweieinhalb Jahrtausenden. Ein historischer Grundriss*, De Gruyter & Co., Berlin.
- Taylor, Michael, 2006: *Rationality and the Ideology of Disconnection*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Turner, Stephen P./Factor, Regis, 1994: *Max Weber: The Lawyer as a Social Thinker*, Routledge, London.
- Turner, S. P./Roth, P. A., 2003: Introduction. Ghosts and the Machine: Issues of Agency, Rationality, and Scientific Methodology in Contemporary Philosophy of Social Science, u: Id. (ur.), *Philosophy of Social Sciences*, Blackwell, Oxford.
- Udehn, L., 2003: The Methodology of Rational Choice, u: Turner, S. P./Roth, P. A. (ur.), *Philosophy of the Social Sciences*, Blackwell, Oxford, 143-165.
- Ushanov, T. P., 2002: Ernest Gellner's Criticisms of Wittgenstein and Ordinary Language Philosophy, u: Kitching, Gaving/Pleasants, Nigel (ur.), *Marx and Wittgenstein: Knowledge, Morality and Politics*, Routledge, London: Routledge; URL: <http://www.helsinki.fi/~tuschano/writings/strange/>
- Varadinec, Brigitte, 1995: *Ermessen und gerichtliche Nachprüfbarkeit im französischen und deutschen Verwaltungsrecht und im Recht der Europäischen Gemeinschaften*, Verlag Shaker, Aachen.
- Veljanovski, Cento, 2007: *Economic Principles of Law*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Villey, M., 1974: Das Römische Recht in Hegels Rechtsphilosophie, u: Riedel, M. (ur.), *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, sv. 2, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Visković, Nikola, 1976: *Pojam prava: Prilog integralnoj teoriji prava*, Pravni fakultet u Splitu, Split (1. izd.); 1981: Logos, Split (2. izd.).
- Visković, Nikola, 1989: *Jezik prava*, Naprijed, Zagreb.
- Von Mises, Ludwig, 1996: *Human Action: A Treatise on Economics*, 4. izd., Fox & Wilkes, San Francisco CA.

- Wallace, William A., 1972: *Causality and Scientific Explanation*, 2 sv., University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Weber, Max, 1976: *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd (prij. O. i T. Kostrešević).
- Weber, Max, 1986: "Objektivnost" spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici, u: Id., *Metodologija društvenih znanosti*, Globus, Zagreb (izb., prij. i predg. A. Marušić).
- Weinberger, O., 1982: Kelsens These über Unanwendbarkeit logischer Regeln auf Normen, u: *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion*, Manz, Beč, 108-121.
- Welsch, Wolfgang, 1991: *Unsere postmoderne Moderne*, 3. izd., VCH Acta humaniora, Weinheim.
- Whittington, K. E./Kelemen, D. R./Caldeira, G. A. (ur.), 2008: *Oxford Handbook of Law and Politics*, Oxford University Press, Oxford.
- Wieacker, Franz, 1967: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. izd., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Winch, Peter, 1963: *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*, 3. izd., Routledge, London.
- Wittgenstein, Ludwig, 1960: *Tractatus logico-philosophicus*, Veselin Masleša, Sarajevo (prij. G. Petrović).
- Wittgenstein, Ludwig, 1998: *Filozofijska istraživanja*, Globus, Zagreb (prij. I. Mikecin).
- Wright, Georg Henrik von, 1963: *Norm and Action: A Logical Inquiry*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Wuchterl, Kurt, 1977: *Methoden der Gegenwartsphilosophie*, Haupt, Bern.
- Žager, Katarina i dr., 2008: *Osnove računovodstva: računovodstvo za neračunovođe*, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb.

Ivan Padjen

LAW AT THE INTERSECTION OF POLITICS, ECONOMY AND CULTURE (II): IN THE MODERN AND THE CONTEMPORARY KEY

Summary

How is law as both a set of standards of conduct and a way of reasoning related to politics, economy and culture? The approach to the problem taken in the paper is practical and instrumental rather than theoretical for its own sake. The aim is to appraise the subject-matter with a view of facilitating its change towards the basic values of the inquiry. Since the values are postulated

by a stipulative definition of law, which implies relations of law to politics, economy and even culture, it may appear that the approach unduly trivializes rather than solves the problem. The approach may nonetheless be valid, if the stipulated definition of law is sufficiently integral, that is, inclusive. To that end the paper attempts to integrate into the stipulated definition of law three major philosophical traditions, which are still building blocs of – and hence the keys to – contemporary doctrines and cultures. In the classical (ontological) key (which is analysed in the first part of the paper) law is conceived of as a constituting and correcting aspect of the whole consisting of politics, economy, law and religion qua centerpiece of culture. In the modern (epistemological) key (analysed in the second part of the paper) ideas of law range from the conceptions that law is the constituent of modern social systems and hence an indispensable means of identifying modern social phenomena to the theories that law, as well as politics, economy and culture, is a phenomenon reducible to its natural causes. In the contemporary (linguistic) key (also in the second part) law, which is the constituent even of religion, can be understood only from within of the culture – including politics and economy – into which it is woven. The three traditions differ most markedly in their views of the contact between reason and action. In contrast to the classical tradition, which recognizes that reason can be action-guiding, reason and action are in the epistemological key separated by a logical gap, whereas in the linguistic key they are hardly distinguishable. The triple solution of the problem of inquiry increases both heuristic and practical potentials of the stipulated definition of law. By integrating diverse philosophical traditions, the definition is serviceable to the integrity of a pluralistic legal order, that is, to achieving the postulated basic values within the limits of the law. However, the approach taken in the paper, while more inclusive than more partisan approaches, is still merely an approach which is in the final analysis also partisan. Moreover, when seen from a culture that has not been integrated by the definition, the approach may be parochial or even inimical.

Keywords: law, politics, economy and culture, social sciences and humanities, university

Kontakt: **Ivan Padjen**, Pravni fakultet u Rijeci, Hahlić 6, 51000 Rijeka. E-mail: ivan.padjen@zg.t-com.hr